

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-niemieckie/102238,Egzekucja-na-pruszkowskiej-zwirowni-odwet-za-Powstanie-Warszawskie.html>

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	W	Z	Ż	Ł	V	EGZEKUCJE															
I. 1. Miejscowość: Pruszków Pruszków														2. Gmina lub ulica: warszawskie																											
3. Powiat:														4. Województwo:																											
II. 1. Ilość osób zamordowanych: *) 34														VII. 1. Data i miejsce egzekucji: 2.8.1944 r. zwirownia koło omentarza żydowskiego																											
W tym:														2. Godzina lub pora dnia:																											
2. Mężczyzn:														3. Kobiet:														4. Dzieci:													
III. 1. Sposób wykonania egzekucji: **) 34														VIII. 1. Z czego rozkazu i kto dokonał egzekucji:																											
4. Represje w ramach akcji specjalnych okupanta:														2. Wskazanie SS, Policji, Landwehry, Selbstschutz, władze administracyjne itp.: Zenderhorle z Pruszkowa																											
														X. 1. Dokumentacja egzekucji (czy są dokumenty, jakie, gdzie, podł. podpisem): Ankieta b.d. 1944. Egzekucje woj. warszawskie t.V k. 868, 869																											

ARTYKUŁ

Egzekucja na pruszkowskiej zwirowni - odwet za Powstanie Warszawskie

OKRES HISTORYCZNY

(1939-1945) II wojna światowa

Autor: MARIA ZIMA-MARJAŃSKA 02.08.2021

W 1944 r. w Pruszkowie niemiecki okupant dokonał wielu egzekucji, zarówno na miejscowej ludności, jak i na wypędzonych do obozu przejściowego Dulag 121 Pruszków warszawiakach.

Odzwierciedlenie tych faktów znajdujemy m.in. w ankietach Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i Okręgowej Komisji Badania Hitlerowskich w Warszawie¹.

W związku z tym, że również w Pruszkowie i pobliskim terenie walki powstańcze podjęli żołnierze VI Rejonu „Helenów” VII Obwodu „Obroza” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej, Niemcy postanowili wyłapać mężczyzn podejrzanych o czynny udział w Powstaniu.

Podczas egzekucji na gliniankach przy cegielniach: Hosera i Potulickich oraz w parku Potulickich rozstrzelano łącznie ponad 900 osób. Jedną z egzekucji dokonanych przez niemieckiego okupanta w Pruszkowie miała miejsce 2 sierpnia 1944 r. niedaleko wspomnianych glinianek przy cegielni Potulickich i miała najprawdopodobniej charakter odwetowy w związku z wybuchem Powstania Warszawskiego. Rozstrzelano wówczas 34 mężczyzn².

Tego dnia zamordowano zarówno osoby zamieszkujące domy położone w pobliżu żwirowni oraz mieszkańców Warszawy i okolicznych miejscowości, w tym żołnierzy Armii Krajowej. W związku z tym, że również w Pruszkowie i pobliskim terenie walki powstańcze podjęli żołnierze VI Rejonu „Helenów” VII Obwodu „Obroza” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej, Niemcy postanowili wyłapać mężczyzn podejrzanych o czynny udział w Powstaniu.

Pomordowani w żwirowni

Zachowane odnośne dokumenty i relacje zawierają różne – czasem sprzeczne – informacje, co najlepiej ukazuje jak często zbiorowy akt terroru i represji ze strony okupanta wymaga wielowymiarowej kwerendy, analizy i weryfikacji źródeł w uważny sposób. Te różnice dotyczą m.in. tak istotnej kwestii jak liczba zamordowanych, jak i charakteru zbrodni. Dzięki kwerendom w dostępnych źródłach można ustalić z bardzo

dużym prawdopodobieństwem nazwiska wszystkich rozstrzelanych podczas egzekucji na żwirowni:

1. Czesław Michał Bass
2. Jan Bass
3. Stefan Bielecki
4. Stanisław Bieńkowski
5. Tadeusz Borkowicz
6. Stefan Borkowski
7. Józef Cygan
8. Władysław Cygan
9. Edward Dobrzański
10. Edward Dobrzyński
11. Edward Domański
12. Zenon Zygfryd Emko
13. Stanisław Goliszewski
14. Michał Jarzyna
15. Aleksander Kaniewski
16. Marian Kazimierski
17. Józef Kędziorek (Kędzierski)
18. Klemens Kowalski
19. Adam Kożybski
20. Zygmunt Jan Marchel

21. Edward Nowacki³
22. Józef Nowakowski
23. Franciszek Odolski
24. Stanisław Pieńkowski
25. Kazimierz Popek
26. Wacław Prochoń
27. Zygmunt Słupek
28. Stanisław Sokołowski
29. Stanisław Sydor
30. Tadeusz Jan Trzebuchowski
31. Stefan Roch Wesołowski
32. Antoni Wągradzki⁴
33. Józef Wójcicki
34. Tadeusz Wyszynski

Zamordowani 2 sierpnia 1944 r. mieli zostać zabrani z okolicznych domów, jak również pojmami w łapankach na obszarze działań operacyjnych oddziałów rejonowych struktur AK. Wśród zamordowanych byli także żołnierze Armii Krajowej VI Rejonu „Helenów” VII Obwodu „Obroza”.

Różnice i rozbieżności źródeł

Nadmienić trzeba, że nazwiska znajdujące się w wykazie miejsc i zbrodni, na portalu straty.pl i na tablicach nagrobnych różnią się w zapisie⁵. Rozbieżności dotyczą też liczby zamordowanych. W ankietach dotyczących egzekucji popełnionych na terenie Pruszkowa znajdziemy powtarzającą się informację o łącznie 50, a nawet 60 osobach zabitych 2 sierpnia 1944 r. przez Niemców. Logicznym wyjaśnieniem wydaje się być fakt, że tego dnia terror niemieckiego okupanta bardzo nasilił się wobec lokalnej społeczności w związku z wybuchem Powstania i niewykluczone, że w innych częściach miasta doszło do zamordowania kolejnych osób. Niemniej w materiałach źródłowych można znaleźć informację przeciwną – że na żwirowni rozstrzelano mniej niż 30 osób. Na tablicy upamiętniającej zbrodnię widnieje informacja:

„(...) W dniu 2 sierpnia 1944 roku hitlerowcy zamordowali 27 mieszkańców okolicznych domów”.

W Rejestrze miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939-1945. Województwo stołeczne warszawskie zidentyfikowano 31 nazwisk⁶. W ankietach zbieranych przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz opracowaniach poświęconych niemieckiej okupacji Pruszkowa pojawiają się informacje wskazujące, że zbrodnia miała charakter odwetowy za działalność polityczną rozstrzelanych⁷ oraz została dokonana na osobach uznanych przez Niemców za żołnierzy oddziałów walczących w Powstaniu Warszawskim. Wśród zamordowanych mieli być i tacy, którzy nie mieli przy sobie dokumentów, ale posiadali uzbrojenie. Mężczyzn tych rano Niemcy mieli wyłapać na przedmieściach Pruszkowa.

„Przypuszczalnie złapano ich w celu zastraszenia. Wszyscy, w grupie tej także Marchel Zygmunt, zostali rozstrzelani nad gliniankami między Pruszkowem w Komorowem. Zwłoki pomordowanych przez dłuższy okres czasu były szczególnie pilnowane przez Niemców.”⁸

Po rozstrzelaniu Polaków niemieccy zbrodniarze zakopali ich zwłoki w miejscu mordu. Egzekucja miała miejsce na cztery dni przed rozpoczęciem funkcjonowania Dulag 121 Pruszków – największego obozu

przejściowego dla wypędzonych mieszkańców
Warszawy i okolic.

Odwet na ludności cywilnej

Z drugiej strony znaleźć można informacje, że zbrodni dokonano na mieszkańcach Pruszkowa i pobliskich miejscowości (w tym Warszawy), także z gmin wchodzących terytorialnie w skład okupacyjnego *Kreishauptmannschaft* Sochaczew, a w bazach Muzeum Powstania Warszawskiego tylko trzy osoby z listy rozstrzelanych podczas tej egzekucji mają status powstańca – pozostali straceni wymienieni są na liście ofiar cywilnych. Być może były to więc działania pokazowe okupanta, że za wydarzenia w Warszawie cierpią również mieszkańcy innych miejscowości, co obnaża perfidię Niemców, zważywszy na fakt, że do Pruszkowa spędzono setki tysięcy wypędzonych cywilów w trakcie i po upadku Powstania Warszawskiego. Zamordowani 2 sierpnia 1944 r. mieli zostać zabrani z okolicznych domów, jak również pojmano ich w wyniku łapanek na obszarze działań operacyjnych oddziałów rejonowych struktur AK. Jak wspomniano, wśród zamordowanych byli także żołnierze Armii Krajowej VI Rejonu „Helenów” VII Obwodu „Obroża”: kpt. Zygmunt Marchel „Knieja” i najprawdopodobniej Stefan Borkowski „Piętrowiec”⁹ oraz Kazimierz Popek z IV Obwodu „Ochota”. Borkowskiego po wzięciu w niewolę być może rozstrzelano w innym miejscu, a pochowano w dole po żwirowni, jak pozostałe ofiary tej zbrodni. Dzień wcześniej, gdy wybuchło Powstanie Warszawskie, żołnierze VI Rejonu podejmowali akcje przeciw Niemcom, ale część z nich została już ostrzelana zmierzając w miejsce zbiórki. Po niepowodzeniach żołnierze mjr. Edmunda Krzywdy-Rzewuskiego „Pawła”, dowódcy VI Rejonu, ruszyli do Lasów Sękocińskich w oczekiwaniu na wsparcie w postaci zrzutów, by mieć czym się bronić. 3 sierpnia 1944 r. komendant „Paweł” wydał nakaz powrotu do konspiracji z uwagi na represje dotyczące mieszkańców. Na tę decyzję mogła mieć zatem wpływ egzekucja dokonana przez okupanta w poprzednim dniu w okolicach żwirowni, gdzie mieli zostać nad ranem wyłapani mężczyźni powracający z niedoszłej do skutku zbiórki¹⁰.

Do egzekucji doszło rano 2 sierpnia 1944 r. w południowej części miasta przy żwirowni położonej około pół kilometra od cmentarza żydowskiego, przy ul. Żwirowej, gdzie niemieccy żandarmi z miejscowego posterunku znajdującego się przy ul. Kraszewskiego 16 rozstrzelali pojmanych mężczyzn. W związku z bliskością położenia cmentarza żydowskiego i adnotacjami, iż miejsce egzekucji było przy kirkucie, część badaczy dziejów Pruszkowa umiejscawia tę egzekucję przy ulicy Lipowej, a dokładniej w pobliżu posesji Wińczuków¹¹. Wszystkie te punkty na mapie Pruszkowa są położone blisko siebie. Po rozstrzelaniu Polaków niemieccy zbrodniarze zakopali ich zwłoki w miejscu mordu¹². Egzekucja miała miejsce na cztery dni przed rozpoczęciem funkcjonowania Dulag 121 Pruszków – największego obozu przejściowego dla wypędzonych mieszkańców Warszawy i okolic. Ekshumacji zamordowanych na żwirowni dokonano tuż po zakończeniu wojny w 1945 r. Wówczas przeniesiono ciała na cmentarz parafialny w Pruszkowie przy ul. Kraszewskiego¹³.

---

¹ AIPN, sygn. BU 2448/1004, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968-1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego-XV. Powiat Pruszków: ankiety. Egzekucje m. Pruszków, s. 273.

² *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939-1945. Województwo stołeczne warszawskie*, Warszawa 1988, s. 246.

³ Tamże: Nowicki.

⁴ Na tablicy nagrobnej: Wągrowki. Zob. <https://pruszkowparafialny.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=21401&inni=0&cinki=1> (dostęp: 18.12.2020).

⁵ Por. straty.pl; <https://pruszkowparafialny.grobonet.com/grobonet/start.php?id=detale&idg=21442&inni=0&cinki=1> (dostęp: 16.12.2020).

⁶ *Rejestr miejsc i faktów...*, dz. cyt., s. 246.

⁷ AIPN, sygn. BU 2448/1004, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968-1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego-XV. Powiat Pruszków: ankiety. Egzekucje m. Pruszków, s. 283.

⁸ Tamże, s. 314.

⁹ W niektórych źródłach zgon odnotowano pod datą 1.08.1944 r. Por. <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/stefan-borkowski.54793.html> (dostęp: 22.12.2020).

¹⁰ M. Skwara, *Historia Pruszkowa w zarysie*, dz. cyt., s. 130.

¹¹ MPW, Lista ofiar cywilnych, Adam Kozybski, <https://www.1944.pl/ofiary-cywilne/adam-kozybski.21158.html> (dostęp: 18.12.2020).

¹² AIPN, sygn. BU 2448/1004, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968-1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego-XV. Powiat Pruszków: ankiety. Egzekucje m. Pruszków, s. 283.

¹³ Według wyszukiwarki Grobonet na cmentarzu parafialnym pochowano 31 spośród zabitych podczas egzekucji w dniu 2.08.1944 r. <https://pruszkowparafialny.grobonet.com> (dostęp: 21.12.2020).

COFNIJ SIĘ